

VÁZLATKÉP BIHARI KIVÁLTSÁGOLT TELEPÜLÉSEK AGRÁRNÉPRAJZÁRÓL

A rendezők írásbeli felkérése jogot adott arra, hogy a megadott címen (Bihar megye szabad kerületei, kiváltságos helyei...) változtassak. Ezzel a lehetőséggel szeretnék élni, mivel Biharban „szabad kerületek”-ről – a szó történelmi értelmében – nem beszélhetünk. Egyedül a XV–XVII. századok folyamán körvonalazódó *Báródság* alkotott valamelyes önállóságot, de nem úgy, mint a Hajdú, vagy a Jász-Kun Kerületek, hiszen ez pl. sohase tudott kiszakadni a vármegye függősége alól. (Legutóbb Nyakas Miklós írt róla áttekintést, egy XVIII. század végéről származó rendtartás ismertetése ürügyén.)

A Báródság agrárnéprajzáról azonban olyan hiányosak az ismereteink, hogy annak áttekintésére e rövid előadásban nem vállalkozhattam.

Ugyancsak le kell mondanom a Romániához csatolt dél-bihari térség egykor különböző szabadalmakat élvező olyan településeinek áttekintéséről is, mint Nagyszalonta, Belényes, bár a Fekete-Körös-völgy néhány speciális helyzetű falujáról *Györffy István, Kós Károly* és mások leírásából némi tájékozottságot rendelkeznék.

Figyelmemet így elsősorban a bihari síkságnak a mai Magyarország területéhez tartozó, egykor a tipikus úrbéres jobbágy-településektől eltérő, vagyis valamiféle szabadságjogokat élvező településeire igyekszem fordítani, legfeljebb halvány kitérítéssel a szomszédos Érmellék, az itteniekre sokban hasonló karakterű településeire. (Székelyhíd, Diószeg, Biharfélegyháza stb.)

Bihar eme térségének agrárnéprajza rendkívül változatos képet mutat. Szinte falvanként tapasztalhatók olyan eltérések, specifikumok, melyek akár „táj-jelleg”-ként is értelmezhetők.

A változatosság mögött kétségtelenül mindenekelőtt tájföldrajzi tényezők állnak, hiszen köztudott, hogy a bihari-, szilágysági hegyek közül érkező folyók, erek maguk is igen változatos tájképet alakítottak ki. A szeszélyesen kanyargó folyóvölgyek, laposok, lápok, a folyóvizek által alkotott hátságok váltakozásai nemcsak a terepet tagolták szinte áttekinthetetlen labirintussá (aki nem hiszi, így kora tavasszal induljon csak el torony irányában mondjuk Kismarjából Pocsaj felé), hanem a legváltozatosabb talajféleségeket produkálták. Szántás közben tapasztalja az ember, hogy néha 100 méteren belül is előfordulnak fekete „szurok”, agyag, laza homokos, vagy szikes foltok. Ennek következtében – még a folyószabályozások, lecsapolások után is – mindenütt lehetetlenné válik a nagy összefüggő táblás gazdálkodás. Az Erdély felől érkező folyók azonban itt találkoztak az Alföld tiszai vízrendszerével, s ezzel együtt alkották meg az Alföld legnagyobb lápvilágát, a Sárretet.

A térség-északi része ugyanakkor átmenetet képez a Nyírség ligetes tájegysége, ezen át az érmelléki borvidék, valamint a Hajdúhát irányába.

A földrajzi háttér mellett azonban most még jobban érdekel bennünket a társadalomtörténeti múlt hagyománya. S éppen ez az, mely részben talán magyarázatot ad a nagyjából hasonló földrajzi adottságú települések között még ma is megfigyelhető sajátos karakterbeli eltérésekre.

Kétségtelen, hogy mára a faluk közötti különbségeknek már legújabbkori okai is vannak, s ezek nem feltétlenül vannak összefüggésben a történelmi hagyományokkal. Hiszen csak az elmúlt 40 év alatt olyan drasztikus intézkedések történtek, melyek – akár javára váltak egy-egy falunak, akár kárára – nem igen épülhettek a hagyományokra. De talán nem tévedünk, ha a történelmi múlt hagyományainak hatását a néprajzos kutató az egykori kiváltságolt bihari nép magatartásformájában, karakterében ma is felfedezni véli. S aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy ezeknek a hagyományoknak szerepe lehet a jövő faluképek kialakításában éppen úgy, mint a táj adottságaira épülő új korszerű gazdálkodási formák megszervezésében is. Amint azonban visszatekintünk az 1945 előtti időkre, a feudalizmus korából örökölt tényezők mind határozottabban megmutatkoznak.

Ami a történelmi hagyományokat illeti, ezek sem egy korszakra vezethetők vissza, hanem egymásra rakódva hordozzák az elmúlt ezer év emlékeit.

Mivel csak a népi gazdálkodás hagyományait tartjuk szemünk előtt, nem szükséges a XVII. századnál távolabbi múltat részletesebben vizsgálnunk, mivel az a kép, amellyel a XX. században induló néprajzi kutató találkozhatott, jórészt a török hódoltság itteni rövid (1660–1692), de annál több megrázkódtatást okozó évtizedeire, majd a XVIII. századi új birtokstruktúra kialakulásának koráig vezethető vissza.

A birtokstruktúra kialakulásának történetét rövid előadásomban nem vázolhatom. Azt azonban meg kell említenem, hogy a gazdálkodás alapját képező földek birtoklásának, használatának módja itt ezen a tájon meglehetősen bonyolult képet mutat. S ez településként is különböző módon alakult.

A régi nagybirtokos nemesség ezen a tájon is megritkult, de néhány ősi család, megtarthatta birtokainak egy részét, s azokon részben úrbéres jobbágyaival, majd a XIX. század második felétől majorsági formában gazdálkodott. (Ilyenek pl. a Csáky, Beöthy, Rhédey, Zichy stb. családok.)

A törökök kiűzése után két, megyényi nagyságú birtokrendszer jött létre a tájon. Egyik az 1692-től helyreállított váradi püspökség, illetve ennek részintézményei (káptalan, prépostságok), és az 1702-től létrehozott Esterházyak derecskei uradalma.

Mindkét mamutbirtok mélyen érintette a bihari szabadságjogokra apelláló népeséget is, de erről később szólunk.

A táj gazdálkodási rendszere szempontjából fontosabbak az ugyancsak történelmi múltra visszavezethető, és a neoquistica commissio által elfogadott nemesi közép-birtokok. Míg ugyanis a nagybirtokok sem a faluk belső települési rendjét, sem a faluk határhasználati rendjét közvetlenül nem igen befolyásolták (vagy azért nem, mert maguk alkották a faluhatárt, amelyet a faluközösség a földközösségi szabályok szerint kezelt, vagy mint későbbi *majorságok* teljesen elkülönültek a falutól), addig a közép-birtokosok *curiai* rendszerint a faluk települési rendjébe illeszkedtek, s a földjeiket is – legalábbis a XVIII. század végéig – a falu köznépevel együtt, azo-

kéval rendszerint összekeveredve használhatták. Ezek – olykor már szakemberekkel irányított – gazdálkodási módszerei tehát bizonyára hatottak a népi gazdálkodásra is.

Igaz, hogy 1848 után, az ún. „elkülönözések” során ezek a volt nemesi középbirtokok hamarabb alkothattak összefüggő *tagbirtokokat*, mint a paraszti földek, de – akár a gyakran felmerülő vitás ügyek miatt is – sokkal inkább beletartoztak a faluk gazdasági szervezetébe, mint a nagybirtokok. (Pl. sokak közülük bérbeadtak. A bérlők pedig gyakran a faluban élő vállalkozók, néha paraszt bérlőszövetkezetek.)

E nemesi eredetű középbirtokok meglehetősen nagy számban tűnnek fel kiváltságos településeinken is, különösen Bakonszeg, Berettyóújfalun, Álmosd, Hencida területén.

A magukat legalábbis a középkorig visszavezető középbirtokos „bene possessionatus” mellett tájunknak legtipikusabb képviselői a különböző kismemesi csoportok. Ezek egy része a nemesi adománybirtokkal rendelkező *curialis nemesek* népes tábora, akik azonban – legalábbis a XVIII. században – már a jobbágyteleknél alig valamivel nagyobb birtokkal rendelkeztek, de „curiájuk” is alig különbözött a módosabb parasztportáktól.

Megyénk *curialis* nemesének történetét, életformáját még alig ismerjük. Tudjuk, hogy tipikus *curialis* nemes falu volt pl. Földes, Sáp, Dancsháza. Tudjuk azt is, hogy itt a nemesség a határokat korábban birtokközösségben használta, vagyis abból mindenki igényeinek és tehetségének megfelelő földet szánhatott, s a legelőket, erdőket, nádasokat közösen élhették. Gazdálkodási technikájuk, életformájuk azonban szinte semmiben nem különbözött a jobbágyokétól.

A XVIII. század folyamán – jórészt beházasodás miatt – a *curialis* nemesség egysége megbomlott, s ezentúl az önkormányzatokban mind nagyobb gondot jelentett a nemesi és a nem nemesi érdekek összehangolása.

Legtöbb településen azonban a *curialis* nemeseknek már eleve osztozniuk kellett másfajta kiváltságolt társadalmi csoportokkal is.

Köztudott, hogy vidékünkön – legalábbis a XVII. század elejétől – többféle kiváltságolt elemekkel is kell számolni. Ilyenek voltak pl. azok, akik az erdélyi fejedelmektől valamiféle *hajdú* kiváltságot kaptak. Vizsgált településeink közül több beletartozott egy időben a bihari *kis hajdúvárosok* sorába, de ha nem is kapott *hajdú városi* rangot, megtelepedett közöttük néhány kiváltságot élvező hajdú család, akik aztán végig nemesi allűröket tápláltak maguk körül.

A *curialis* és a *hajdú* nemeseken kívül településeinken szép számmal laktak ún. *armalista* nemesek is, akik akár személy szerint is rendelkezhetek nemeslevéllel, *armálissal*, de saját földtulajdonuk nem volt, hanem jobbágytelken éltek, s az után adóztak. A tényleges jobbágyoktól azonban különböztek, mert nekik nem kellett robotot teljesíteniük.

A *hajdú nemesekhez* hasonló kiváltságjogot élveztek a kismarjaiak, akik 1606. szept. 22-én Bocskai Istvántól a „szülőföld iránti háládatosságból” kaptak különleges privilégiumot.

A különlegesség abban nyilvánult meg, hogy ennek fejében Bocskai nem kért tőlük semmiféle fegyveres szolgálatot, ellenben örök időkre felmentette mindenféle földesúri kötelezettségeket, s a jobbágyokat terhelő bármely szolgáltatás alól. Ugyanakkor magát az önkormányzatot, személy szerint a lakosság által szabadon választott főbíró, a legmagasabb bírói hatalommal is felruházta (pallosjog).

Bocskai halála után lényegében mezővárosi formák között formálódott a közösség élete, s bár magáért a kiváltságért kemény harcot kellett folytatniuk, de azt lényegében 1848-ig, sőt bizonyos tekintetben 1945-ig megőrizték. Igaz, mivel a XVIII. századi jogszemlélet a földek tulajdonviszonyára is kiterjedő kiváltsággal nem tudván mit kezdeni, a falut kollektíve *nemesként* fogta fel, s úgy is kezelte.

Ilyen módon tehát a tárgyalt bihari települések elsősorban azzal különböztek el a kor tipikus jobbágy-zsellér falvaitól, hogy azoknak vezető gazda rétege, vagy pedig maga a közösség nemesi jellegű kiváltságokat élvezett.

Ott azután, ahol a nemesi kiváltságjogokat élvező csoportok mellett számottevő nem nemesi rétegek is felhalmozódtak, részben ún. „kettős tanácsok” alakultak: egyik „fél tanács” a nemesek, másik „fél tanács” a parasztek ügyeivel foglalkozott, az egész közösség ügyeiben pedig a „két fél tanács” közösen döntött. (Berettyóújfalun, Biharnagybajom, Sáp, stb.)

A nemesi közösségek egy időben keresték a kapcsolatot a szomszédos községek nemesi csoportjaival is. Így pl. egy időben Földes, Dancsháza és Sáp nemesei ún. „nemesi komunitást” alakítottak, hogy közös érdekeikben egységesen léphessenek fel. De ezek a csoportosulások se léptek ki a vármegyei kötelékéből, tehát nem tekinthetők önálló kerületeknek.

A különböző eredetű kismemesi hagyományoknak nemcsak ott volt jelentősége, ahol ezek számszerű fölényt alkottak, hanem vizsgált településeink mindegyikében éltek ilyen családok. Számottevő pl. szerepük Gáborjánban, Konyáron, Bárádon, Hajdúszováton, Hajdúbagoson, és még sok más faluban, ahol ezek mindvégig tevékeny részesei, tekintélyei voltak a faluk világi és egyházi vezetőségének. (Vagyoniilag ugyan már nem emelkedtek túl a népesség átlagán, de a volt jobbágyok még a XX. század elején is „nemzetes uram”-nak szólították őket.)

Településeink különleges helyzetét azonban nem csupán a különböző nemesi csoportok jelenléte határozta meg, hanem az is, hogy amikor a XVIII. század folyamán az új nagybirtokstruktúra kezdett kialakulni, az új birtokosoknak nem volt erejük ahhoz, hogy az itt élő félnemesi, hajdú kiváltságra hivatkozó népességet tényleges úrbéres jobbágysorba kényszerítse. Így bizonyára saját érdeküknek is jobban megfelelt, ha nem szítva a végletekig az amúgy is kiéleződött feszültséget, inkább *szerződéses* jogviszonyt alakítottak ki a korábbi kiváltságaikat már úgyszólván elvesztett paraszttal, illetve pontosabban magukkal a településekkel.

A szerződéses jogviszony azt jelentette, hogy a parasztek nem kerültek személyes kapcsolatba földesúrral, hanem maga a település önkormányzata gyűjtötte be az egy összegben meghatározott *taxát*, s azt ő juttatta el a földesúrhoz.

A *taxás* állapot ebben az időben több előnnyel járt az úrbéres jogviszonyban élőkkel szemben, de agrártörténeti szempontból kétségtelenül az volt a legfontosabb, hogy a településeket – akiknek irányítását a maguk által választott önkormányzat látta el – szükségszerűen rászoktatta az önállóságra, hogy megtanuljanak a maguk erejéből megélni, sőt okosan gazdálkodni, hogy a kötelezően előírt adók mellett minél több magánhaszonra tehessenek szert.

Ez az Osváth Pál szerint „féljobbágyi állapot” elsősorban az Esterházy-féle uradalom településeire volt jellemző, de találkoztunk hasonló törekvésekkel a káptalani birtokok egyes részein is. Igaz, itt a XVIII. század közepétől igyekeztek a tiszta református falvakat katolikus – sok helyen unitus román – népességgel is feltölteni,

de nem az itteni református magyarság hátrányára – mint pl. az egri püspökség, aki a református lakosság elüldözésével hozott be katolikusokat a Tisza melléki birtokaira –, hanem főleg új jobbágytelkek alapításával. Ez a magyarázata főleg annak, hogy itt a jobbágytelkek száma 100 év alatt 40–50, Bárádon pl. csaknem 80%-kal gyarapodott.

Napjainkban is tanulságos, hogy – a nemesi közbirtokosságokhoz hasonlóan – a jobbágyfaluk is számottevő osztatlan, tehát a közösség által használható földterülettel, főleg legelővel rendelkeztek. Később, a földesúri földek elkülönözésével a faluk számottevő *közösségi* telki állományt kaptak, amelyen maguk gazdálkodhattak, illetve a közösség javára fordíthatták. (Ez a közösségi föld Kismarjában a teljes faluhátárnak több mint 30%-a, de a többi kiváltságolt helységben is 8–15 egész jobbágyteleknyi szántó, s olykor 1000 holdat megközelítő legelő, erdő, nádas stb. volt.)

Bár a volt hajdú-nemesi hagyományok siratói többször megkísérelték egykori kiváltságuk visszaszerzését, de ez nem sikerülhetett. A taxás állapot tehát közel 150 évig tartott, s csak az 1848-as jobbágyfelszabadítás után vált kérdésessé további alakulása.

A jobbágyfelszabadítás azonban – a nemesi jogok eltörléséből adódóan – most már egybemosta a különféle hagyományokat, s a földbirtokosokkal kötött ún. „örökös egyezségek” során kialakult a faluk 1945-ig érvényes birtokstruktúrája. Igaz, a törvényszerű föld adás-vételek, majd a XX. századi kisebb földreformok az eredeti paraszti birtokok állapotát némileg alakították, de az ismert módos-, közép- és kisparaszti birtokrendszer, s mellette a földnélküliek egyre növekvő tábora a volt kiváltságolt településeken is hasonló módon alakult, mint a volt jobbágyfalukban.

A végeredmény azonban mégis az lett, hogy ezek a volt kiváltságolt települések a kapitalista viszonyok között is némi előnyökre tettek szert a volt örökös jobbágyok lakta falukkal szemben. Bizonyára az önkormányzati tapasztalatok, a közügyekben való jártasság tette, hogy amikor lehetőség adódott, vagy kedvező pusztabérletekkel, vagy – az 1865-ben felbomló Esterházy uradalom esetében – a határrészek megvásárlásával erősíthették pozíciójukat.

Bizonyára az egykori hagyományoknak köszönhető, hogy a volt kiváltságos települések hamarabb indultak el a polgárosodás útján, s – az egyetlen, nagyon szűk határok közé kényszerített Kismarja kivételével – gazdaságilag is kiemelkedtek a jobbágyfaluk sorából.

Amennyiben a volt kiváltságos helységek gazdaságnéprajzát az átlagos jobbágyközségek gazdálkodásával megkíséreljük összevetni, akkor elsősorban az elmondottakból kell kiindulni. Vagyis arra kell figyelni, hogy míg a földesúri függésben élő jobbágyosság legfőbb „mérceje”, mintaképe a földesúri gazdaság, addig itt maguk a népi-paraszti közösségek, önálló, földesúri befolyástól csaknem teljesen mentes szuverenitása, tapasztalata volt a meghatározó.

Ha meggondoljuk, hogy itt a közösség minden tagja részt vett valamilyen formában a faluk dolgában, sőt életük során szinte elkerülhetetlenül részesei lehettek valamilyen irányító testületnek, szervezetnek is, akkor megértjük azt a nagyfokú bölcsességet, melyet ezek az önkormányzatok évszázadokon át gyakoroltak.

Ez a közösségi elv a fő meghatározója az itteni népi gazdálkodásnak is. Vagyis mialatt maga a termelés, a gazdálkodás családi kisüzemekben folyt, a gazdálkodás irányítását, szervezetét az önkormányzatok végezték, s annak rendjét szigorú rend-

szabályokkal, ha kellett szankciókkal be is tartatták. Az irányítás legfontosabb területei:

1. a határrend és a művelési rendszerek szervezete,
2. az állattartás és földművelés rendszere,
3. a kertések és más speciális ágazatok szervezete,
4. az értékesítés, árucseré szervezete.

Mind a négy terület a XIX. század közepéig általában közvetlenül az önkormányzatok, a *tanácsok* hatáskörébe tartozott, majd mindinkább előtérbe kerültek a birtokos gazdák részben autonóm szervezetei, a *közbirtokosságok*, a *legeltetési társulatok*, a *kertgazdaságok* stb.

A történelem folyamán legtöbb változás a határrend, és a művelési rendszerek területén történt.

A XVII. századi zilált állapotok hatására a korábbi határrend mindenütt felbomlott, s általában olyan *földbőség* állt elő, hogy a XVIII. század elején felújultak olyan ősi formációk, mint a *szabadfoglalásos földközösség*, a művelési rendben pedig a nyomás nélküli *legelőváltó* (parlagoló) rendszer, Berettyóújfaluban valamiféle *egyes nyomás*. Az 1740-es évekre azonban már mindenütt szervezett *újraosztásos* rendszerekkel találkozunk, s legtöbb helyen megjelenik a *kettes nyomás*, majd a *hármás nyomás*.

De éppen a bonyolult határszerkezetek miatt ezek a rendszerek szinte sehol sem tiszta formában jelennek meg, hanem bonyolult, olykor szinte már áttekinthetetlen variációkban. A tisztán írott forrásokra támaszkodó kutatók gyakran elfeledkeznek pl. arról, hogy egy időben s többféle rendszer is élhet egymás mellett. A periodikus földosztás, és az osztatlan közös használat éppen úgy megfér egymás mellett, mint a többféle nyomásrendszer, vagy a nyomás nélküli szabad gazdálkodás.

Eddig kevesen figyeltek fel pl. arra, hogy ugyanabban a faluban a határ egyik részét kettes-, másik részét hármás nyomásban használták. Vagy a határ különböző részein a nyomások ismétlődtek. Biharnagybajomban, Kismarjában pl. két-két határrészen ismétlődött a hármás forduló, miközben a határ nagyobb részét fordulón kívül, szabad formában használták.

A kettes fordulós rendszer ismétlődését sokan úgy fogták fel, mint *négyes fordulót*. Bár az is kétségtelen, hogy egyes bihari falvakban felbukkan a *hajdú forduló* néven ismert négyes tagolás is, amikor a négy részre osztott határ három egységét a hármás forduló törvényei szerint használták, egy részét 6–8 éven át pihentettek, majd ezt feltörve újabb részt vontak ki a hármás fordulóból (Derecske, Nagyrábé, Báránd).

A szabályos ugarváltós fordulókat falvainkban a XIX. század végétől mindenütt a *javított hármás nyomás* váltotta fel, amikor megszűnt az ugar, s a búza-, tengeri-, tavaszi kalászos vagy takarmány váltották egymást.

Kiváltságos településeinket jellemzi, hogy viszonylag korán kezdtek foglalkozni a tagosítás gondolatával, de éppen a bonyolult birtokviszonyok és talajviszonyok miatt ez sok helyen elhúzódott, illetve Kismarjában 1945 előtt nem is valósult meg.

A múlt század végétől kezdődő, s 1945-ig tartó tagosítások újabb radikális változásokat hoztak a határok szerkezetében. A faluktól távolabb eső tagokon ugyanis

a tagosítások után egy-két évvel kezdtek épülni a tanyák, s fokozatosan kialakult a *tanyás gazdálkodás*. 8–10 évvel a tagosítások után már megjelennek a tanyákon az állandó lakók is, tehát kezd kialakulni a szabályos *farm tanya*. Legtöbb helyen azonban a tanyák még csupán a falusi porták kihelyezett majorsági részei, tehát magát a gazdálkodást a faluban élő gazdaközösség irányítja.

A határszerkezetek változásait szorosan követi a földművelés, s valamivel lazábban az állattartás rendszerének alakulása is.

Maga az ekés földművelés, vagyis a szántás, vetés, betakarítás, feldolgozás munkamenete, eszközkészlete, terményei szinte semmiben nem különbözött a jobbágyközségek paraszti gazdálkodásától. Magát a termelés színvonalát az egykori források különböző módon értékelik (egyesek pl. túlságosan elmarasztaló képet festenek róla, mások dicsérik a földek termékenységét, egy-egy termékképeség kiválóságát).

Annál szembeűnőbb vidékünk állattartási hagyományrendszere, melyről minden forrás csak dicsérettel szól. Többen is megállapították már, hogy tájunkon az állattartás a paraszti gazdálkodásban domináns szerepet tölt be. Történeti források elemzéséből kimutatható, hogy pl. az egy hold földre, vagy az egy főre eső állatállomány itt jóval meghaladja az állattartásról híres hajdú városok, vagy Debrecen állományát. Különösen így volt ez a XIX. század végéig, amikor a folyószabályozásokkal járó ármentesítések után itt is rohamos tempóban kezdtek meg a legelők feltörését.

Kiváltságos helységeink évszázadok óta kimagasló eredményeket értek el a szarvasmarha tenyésztésben. Különösen a Berettyó-völgy községeiben, Kismarjában, Gáborjában, de más helyeken is foglalkoztak a magyar szürke marha *értéknövelő* tenyésztésével.

Ilyen módszerek voltak többek közt a *tinózás*, a *hizlalás* és a *tenyészállat nevelés*. Előbbi lényege, hogy fiatal borjúkat vásároltak, ezeket felnevelték, igába törték, s azután értékesítették. A hizlaláshoz sovány ökröket vettek, ezt a jó legelőkön, kevés takarmánnyal feljavították s értékesítették. Mindezek mellett a tenyészbiák nevelése adott jó hasznót a gazdáknak.

A szarvasmarhát főleg legelőn nevelték, s így a legeltetésnek itt sokrétű, és igen bonyolult módszerei alakultak ki, amely a néprajzi szakirodalomban ismert *szilaj* tartástól a legintenzívebb *kezes* tartásig szinte minden lehetőséget magába foglalt. Nem volt idegen a távoli pusztákon bérelt legelő sem (Báránd-Kisrábé), így nem idegen a tájon az alföldi pusztai legeltetési forma sem.

A szarvasmarha mellett főleg a Sárrét-menti falvakban a XIX. század folyamán kiemelkedett a lótartás. A ló főleg a gazdalegényeknek volt afféle „presztízs” állata. Osváth Pál írja, hogy ló nélkül a legény nem érezte magát embernek, s ha más módja nem volt „ötön” is megszerezte, vagyis ellopta.

Néhány kiváltságos faluban sajátos formát öltött a juhtartás is (Konyár, Gáborján). Főleg a gyapjú hozamra építve, a falutól távoli legelőkön nyaraltatták a meddő juhnyáját, míg a fejős falkákat a falu közelében legeltették, s pl. Gáborjában bent a faluban, egyik téren felállított fejkarámban fejték.

Egyes uradalmakban nyoma van az *uradalmi vándor pásztorkodásnak* is, amikor teletetésre távoli pusztákra hajtották el a juhokat.

A sertéstartásnak főleg még a lecsapolások előtt volt speciális hagyománya. Ilyen volt a lápi sertéstartás, melyről Szűcs Sándor ad plasztikus leírást, de jellemző a bihari hegységekbe járó makkoltatás is. Korábban a kismarjai tölgyerdők is fogadtak makkolásra érkező sertés kondákat.

A földműves kultúrák közül főleg az északi-bihari települések zöldség-kultúrájáról kell megemlékeznünk. Különösen híres lett a derecskei hagyma és zöldség, a hajdúbagosi és a konyári dinnye. De több helyen említik a jó minőségű dohányt, a sáfrányt, zellert, tormát, s más kerti növényeket.

Külön érdemes szólni a táj kertsegeiről.

A *kertes település* mint magyar specialitás Györffy István 1926-ban megjelent tanulmányai óta foglalkoztatja a közvéleményt. Mint ismeretes, Györffy a XVIII. századi katonai felmérés idején készült hajdúsági térképek alapján a településeket körülfogó *ólaskerteket* honfoglalás előtti nomád települési hagyományoknak tekintette. Ma már, főleg Szabó István kutatásai nyomán tudjuk, hogy a falukat már a középkori kialakulásuk idején is különböző kertek vették körül. A kerteknek az volt a lényege, hogy mint kerítéssel körülzárt területek nem vettek részt az évenkénti újraszabályozásban, hanem a belső teleknek mindvégig szilárd tartozékai maradtak, s ott telepíthettek évelő növényeket, ott kaphattak helyet a gyümölcsösök, sőt a szőlő is.

Véleményünk szerint az ólaskertek csak a XVI–XVII. századi nagy jószágkonjunktúrák idején alakulhattak ki úgy, hogy a korábban már meglévő különböző zöldséges, gyümölcsös kertekbe telepítették a nagytömegű jószág befogadására alkalmas ólakat.

A mi településeink mindenikére jellemzők voltak a kertek. Némely helyen, pl. Berettyóújfaluban, Derecskén a XVII–XVIII. században egyes kertekben talán az ólak – s a hozzá tartozó takarmányfélék stb. – is megjelentek, de mindvégig jellemzőek voltak a különböző káposztás, hagymás, zöldséges kertek, később a XVIII. század végétől itt is feltűnnek az érmelléki típusú szőlőskertek, majd lucernás, heres stb. kertek.

A kertek korábban – mint a belső telkek tartozékai (appertinentiái) elválaszthatatlanok voltak a belső telektől, majd később önálló adás-vevés tárgyai lettek. A kertek mindig külön rendtartással rendelkeztek, s ezek betartására autonóm testületek, kertgazdaságok alakultak.

A kertgazdaságok élete, működése mélyen a hagyományokba gyökerezett. Némely helyen a kertgazdák szinte a régi iparos céhekre emlékeztető formák között működtek. Az évenként választott *kertgazda* mint a céhmester fogta össze, vezette a gazdaságot. Néhol évessel, ivással egybekötött testületi gyűléseket tartottak (Derecskén ezt „torzsalé”-nek nevezték). A hajdúszováti „kotszegi kertgazdaság” a XIX. század második felében még díszes „céhkorsót” is csináltatott debreceni fazekasokkal. Színes és változatos volt a szőlőskertek élete is, melyekről Kurucz Albert, Bencsik János és mások is beszámoltak.

A kertgazdaságok főleg 1950 után sorvadtak el, amikor önálló intézkedési jogukat minimálisra csökkentették, de az 1970-es évektől egyes helyeken némileg felújulni látszanak a kerti szokások, hagyományok. Sajnos, éppen legjelesebb, egykori kiváltságos helységeinkben a kertek maguk is a teljes bomlás állapotában vannak (Gáborján, Hencida, Kismarja stb.).

Végül néhány szóval szeretnék megemlékezni még arról, hogy a szabad paraszti közösségek gazdálkodásának alapeleme volt a vásározás. Erről a témáról méltán szól külön előadás (Dankó Imre), hiszen e településeket talán mindenekelőtt az különbözteti meg a röghözkötött jobbágytelepülésektől, hogy polgárai szabadabban mozoghattak, s a piaci lehetőségek ismeretében előnyösebben tudták termékeiket értékesíteni, illetve szükségleteiket beszerezni.

Különösen fontos volt ez a kérdés 1920 előtt, amikor a váradi vásárokon az erdélyi árukkal, és kereslettel, a debreceni vásárokon pedig a Felvidék felől érkező kereskedőkkel, iparosokkal találkozhattak az itteni gazdák. Várad elvesztése után valamelyest Berettyóújfalun igyekezett betölteni a vásárcentrum szerepét. Bár gyakran számottevő tömeget vonzottak a kisebb helyi vásárok is, többek közt az évi négy kismarjai *nagyvásár*.

Már szóltunk a Berettyó-völgy gazdáinak az állatok adás-vevéseivel való foglalkozásáról, de a jobb gabonatermelő faluk megtöltötték a vásárvárosok gabonapiacait, 50–100 km-es körzetben árusították a derecskeiek a hagymát, a konyáriak, hajdúbagosiak a dinnyét. Nem is beszélve olyan kézműves termékekről, mint a bi-harnagybajomiak gyékény-, a hencidaiak szalmakalap készítményei, vagy a városiasodó Berettyóújfalun, Derecske szűrszabóinak, szücsmestereinek a munkái.

Mindebből következik, hogy tájunkon a paraszti életforma velejárója volt a vásározás. Főleg maga a gazda szinte egyetlen országos vásárt ki nem hagyott volna. Legtöbbjük pl. az állatvásárokon olyan gyakorlati tapasztalatokra tett szert, hogy a legrafináltabb kupecsek sem tudták becsapni. Az itt szerzett élettapasztalat, jártasság birtokában az itteni emberek mindig büszke öntudattal jártak-keltek a világban. (A kismarjaiak pl. az első világháború végéig sehol sem fizettek vámot!) Ez megkülönböztette őket a szolgai alázatra szoktatott úrbéres jobbágyoktól, zsellérektől. Ezért nem alázkodtak meg sem hivatalos személyek, sem előkelőségek előtt. (Erre a magatartásformára Veres Péter is felhívta a figyelmet egyik írásában.)

Az elmondottak jellemzésére egy saját élménnyel szeretném zárni előadásomat. 10-12 éves gyerek lehettem, amikor édesapámmal egy szekér szénát vittünk árulni a debreceni szénavásártérre. Hajnalban érkeztünk. Mellénk egy hencidai polgár állt be, hasonlóan rakott szekérrel, mint mi. 7 óra körül az illető elővette a tarisznyáját, s elkezdett reggelizni. Éppen akkor jött a helypénzszedő, mellette nyomaték kedvéért valamilyen egyenruhás pénzcsozma emberrel. Mikor a szekérhez értek, a helypénzszedő a hivatalnok fölényével szólt:

– Kérem a helypénzt!

Mire hencidai atyánkfia mély nyugalommal visszaszólt:

– Nem látja, hogy fröstökölök?!

Azután, mintha mi sem történt volna, tovább folytatta a reggelit. A helypénzszedő pedig eltávozott, s csak kb. egy óra múlva jött vissza, amikor hencidai emberünk szó nélkül kifizette a helypénzt.

DANKÓ IMRE

A BIHARI VÁSÁRÖV TÖRTÉNETE, MAI HELYZETE

Nem földrajzi, gazdaságföldrajzi témakörrel foglalkozom, mint ahogy talán elvárnák, hanem a *vásáröv* fogalmát körüljárva kívánok a *bihari vásáröv* társadalomtudományi sajátságairól, egyes jellemző tényezőiről és azok összefüggéseiről, az alábbiakban összefoglaló képet nyújtani.

Az *árucseré*, a *javak cseréje* társadalmi folyamat, kutatás szempontjából a társadalomtudományi *tárgykör* szerves része. Ezért az árucseré különböző megnyilvánulási formáiban, rendszereiben a javak cseréje törvényszerűségei érvényesülnek, valósulnak meg.

Az árucserének számos, egymással összefüggő formája alakult ki. Közülük a *vásár* a legösszetettebb és ennek megfelelően a legtöbb változattal is rendelkezik. A magyar nyelvben ezt az összetettséget, változatgazdagságot fejezi ki *vásár* szavunk és számtalan származéka. Idevonatkozóan csak azt kívánom megjegyezni, hogy árucserénk történetében, már a honfoglalás előtti időkben az iráni eredetű *vásár* szavunk volt a meghatározó jelentőségű szó, és korántsem a később átvett *piac*. A *vásár* szó magát az árucseréfolyamatot jelöli és számos jelentéssel bír, amilyennel a piac nem. Például minden más árucserereformában, még a piacon is *vásárolunk*, nemcsak a boltokban, üzletekben, áruházakban. Nem is szólva arról, hogy a *vásárolni* ige elé helyezett különböző igekezők mily gazdag, sokrétű jelentéstartalmakat képesek kifejezni: bevásárol, levásárol, összevásárol, felvásárol, elvásárol stb. Mégcsak egyet: mindenki előtt ismeretes *vasárnap* szavunk eredete is.

A *vásár* ilyenfajta *definíciójával* azért foglalkozom, mert a *bihari vásáröv* történetéről s mai helyzetéről kell írnom s ahhoz, hogy a (magyar) *vásárövről* szólhaszak mindenk előtt tisztában kell lennünk a *vásár* fogalmával.

A *vásár* fogalmának meghatározásához hozzátartozik a *földrajzi*, ha jobban tesszik: a gazdaságföldrajz és a településföldrajz megannyi tényezője.

Ezek közül a *tényezők* közül leglényegesebb magának a vásárnak, az árucseréfolyamat *helyének* a meghatározása.

Bár tudatában vagyunk annak, hogy a javak cseréje, és annak részeként az árucseré, a társadalomban *mindig és mindenütt* jelen volt, jelen van ma is és mindig és mindenütt jelen is lesz, amíg társadalom létezik; mégis szükséges a *vásár helyének* a meghatározása. Ugyanis, amíg a javak cseréje és az árucseré különböző folyamatai bárhol lefolyhatnak, addig a vásároknak, mint szervezett intézményeknek meghatározott helyekre, helyszínekre: *vásárhelyekre* van szüksége, közel sem mehet végbe, sőt közel sem alakulhat ki mindenütt, bárhol.